

L'establiment de la grafia dels topònims andorrans: tradició, evolució i coherència

1. SITUACIÓ DELS TREBALLS SOBRE TOPONÍMIA ANDORRANA

En el món acadèmic, els treballs sobre toponímia s'han centrat fonamentalment en la recollida de topònims i en llur estudi etimològic. Pel que fa a Andorra, els comuns han aplegat microtopònims amb motiu de la confecció dels cadastres,¹ i autors diversos han elaborat estudis toponímics.² Però hi ha una tercera branca d'aquesta disciplina, orientada vers els criteris per a la fixació gràfica dels topònims, que ha generat estudis diversos.³

Les jornades que la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans organitza arreu del domini lingüístic han servit per a presentar treballs d'aquesta natura.⁴ Atès que, des de l'any 2005, funciona la Comissió de Toponímia d'Andorra, és pertinent reportar com s'ha tractat aquesta qüestió a Andorra. La Comissió de Toponímia d'Andorra és un organisme que té per funció determinar la grafia dels topònims andorrans amb vista a la publicació del nomenclàtor d'Andorra. Aques-

1. Vegeu, per exemple, l'obra de Rabassa i Gaset (2008).

2. Destaca l'aportació de Coromines (1970), però cal fer esment també del treball d'Anglada (1993). Bona part del que diu Coromines (1970) reapareix a l'*Onomasticon Cataloniae*, si bé amb algun retoc (és el cas de *Xovall* o *Ansalonga*).

3. Vegeu les aportacions de Rabella (2000, 2001) i Rosselló i Verger (2004) per a una visió general; Bibiloni [en línia] per a les Illes; Carreras (1997) per a la Franja; Rabella (2006) i Peytaví (2003) per a la Catalunya del Nord; Vallès (2000), Pérez (1995), Casanova (1996) i Ferrando (1986) per al País Valencià; Comissió del Nomenclàtor (1999), Oficina d'Onomàstica (2000), Moran i Rabella (2004) i Rabella (2002) per a Catalunya.

4. És el cas de l'aportació d'Aguiló (1997) a *Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Mallorca* per a l'àmbit de les Illes o de Planagumà (2002) a *Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Girona* per a l'àmbit de la Garrotxa.

ta obra s'ha de sumar a les que han anat sortint en altres territoris catalanoparlants: el *Nomenclàtor de nuclis de població de les Illes Balears* (Bibiloni *et al.*, 2001), el *Nomenclàtor oficial de toponímia major de Catalunya* (NOTMC, 2003) i el *Nomenclàtor toponímic de la Catalunya del Nord* (NTCN, 2007). Cal esperar que ben aviat el nomenclàtor d'Andorra s'afegeixi als seus germans i es continuï, així, la tasca de fixació gràfica dels topònims catalans.

Cal precisar que els condicionants socials d'Andorra són diferents dels d'altres territoris catalanoparlants. A Andorra no ha calgut fer una tasca de restitució toponímica, ja que no s'hi han donat situacions de persecució o menysteniment de la llengua, com s'ha viscut, amb graus diferents, en tots els altres territoris catalanoparlants (Rull, 2007).⁵ Així, si bé a Catalunya l'establiment de la grafia *Terrassa* o *Girona* al segle xx implicava trencar amb una grafia aliena com és *Tarrasa* o *Gero-na*, o a la Catalunya del Nord escriure *Perpinyà* representa trencar amb la grafia aliena *Perpignan*, al Principat d'Andorra no s'ha de trencar amb cap grafia imposada des de fora, perquè mai no hi ha hagut interferències d'altres llengües. No s'ha de menystenir aquest fet, ja que a Catalunya la irrupció moderna de la grafia *Terrassa* anava acomboiada per un procés de normalització lingüística, de restitució, fins i tot de certa reparació moral passada la dictadura franquista; i per tant estava connotada d'una determinada manera. En canvi, a Andorra no hi ha res a reparar i, per tant, el procés d'establiment de les grafies dels topònims ha de fer-se tenint en compte els paràmetres propis de l'indret. En qualsevol cas, aquesta diferència entre Andorra i la resta de territoris catalanoparlants no s'ha d'interpretar com un fet diferencial a l'hora d'aplicar-hi els criteris en la fixació gràfica. En realitat, la diferència és en el marc d'actuació, de manera que les respostes a les necessitats plantejades han de fer-se tenint en compte el marc específic on es treballa.

2. PROBLEMES DERIVATS DE L'ESPECIFICITAT ANDORRANA EN LA TOPONÍMIA

El fet que a Andorra no hi hagi hagut episodis de suplantació gràfica no implica que no hi hagi problemes. N'hi ha, si bé són d'una altra índole. Els problemes sorgeixen perquè, com que els topònims andorrans no s'han hagut de fixar mai en un procés supervisat pels poders públics, hi ha hagut menys control sobre aquesta matèria. I la manca de control ha fet que els canvis s'anessin donant lliurement, sense intervenció de ningú, perquè ningú no s'adonava que es produïen. A tall d'exemple, encara hi ha dubtes sobre si cal escriure *Aixovall*, *Xovall* o *Xuvall*, ja

5. Que alguns mapes andorrans antics (Pujal, 1999) continguin grafies afrancesades dels topònims és un fet anecdòtic, ja que això no ha tingut cap repercussió en la fesomia real dels topònims per part dels andorrans.

que totes tres formes es troben tant en la parla com en l'escriptura. Igualment, els especialistes en toponímia no s'han posat d'acord sobre si ha de ser *Montmantell* o *Mamontell* (es diu la segona forma, i no se sap si és una evolució de l'original *Montmantell* o bé si *Montmantell* és una refacció a partir de *Mamontell* per influència de la paraula *mont*).⁶ Altres casos de vacil·lació són *Encampadana* o *Compedana* (indret de la parròquia de Canillo) i les diverses formes de *Bixessarri* que es troben en els documents antics (i del qual parlem tot seguit). Només la llibertat d'usar un topònim sense constriccions de cap mena permet explicar la vacil·lació actual d'aquest topònim.⁷

Lògicament, aquesta manca de control i la consegüent vacil·lació provoquen dificultats —sovint considerables— a l'hora de fixar una posició comuna per a establir la grafia d'un topònim. A tall d'exemple, quan la Comissió de Toponímia d'Andorra tractava el topònim *pont Cecenat*, algunes veus d'Escaldes van fer arribar la seva opinió contrària a la grafia *Cecenat*, que és la que figura a la GDG, al·legant que «sempre s'ha dit» *Sassanat*. L'estranyesa dels membres de la Comissió de Toponímia no era pas la defensa de la grafia *Sassanat* —al capdavant, si hi ha prou arguments és una grafia possible—, sinó que, si sempre s'havia dit *Sassanat*, era estrany que aquesta grafia no aparegués en cap document anterior al 1970. Les investigacions fetes pel representant a la Comissió de Toponímia d'Andorra de la parròquia afectada van revelar que encara hi havia gent que deia aquest topònim amb dues *e* i no pas amb dues *a*; a partir d'aquestes dades es pot suposar que el canvi de *Cecenat* a *Sassanat* s'havia d'haver produït en ple segle xx, i més concretament durant la segona meitat d'aquest segle. Que s'hagi produït aquest canvi i que ningú no se n'hagi adonat només s'explica per manca de control —i per manca de necessitat de controlar-ho, evidentment. Finalment, la Comissió de Toponímia d'Andorra va aprovar la forma *pont Sessenat*, amb tres *s* i no pas dues *c*, amb l'argument següent: es mantenen les dues *e* perquè la gent que viu a prop d'aquest indret encara ho diu així, però es canvia *c* per *s* perquè permet que els andorrans que ho diuen amb dues *a* —que són molts— trobin un xic més propera la grafia del topònim.

6. Seria un cas semblant al de *Montgrony* (Ripollès), en origen *Mogrony*, per tal com prové de mucronio 'mugró'.

7. Aquests episodis també s'han donat en altres territoris catalanoparlants, però la intervenció dels poders públics els ha reduït considerablement, especialment a Catalunya (a les Illes la qüestió ha anat més baldera). Com a topònims conflictius hi ha *Lledó* i *Lladó*, *Roda de Berà* i *Roda de Barà*, *el Figueró* i *Figaró*, *Rialb* i *Rialp*, *Cala Rajada* i *Cala Ratjada*, *Borriana* i *Burriana*, *Tuhir* i *Tuir*, *Cretes* i *Queretes* i algun altre; però hi ha altres casos que eren conflictius antany i han deixat de ser-ho: *Ciurana* i *Siurana*, *el Lloà* i *el Lloar*, *Vich* i *Vic*, *Maó* i *Mahó*, *Deià* o *Deyà*, *Andratx* o *Andraig*, etc. A la Catalunya del Nord sí que es donen discussions semblants a les que es troben a Andorra, però per raons socials, culturals i polítiques distintes de les d'Andorra. En aquest cas hi ha influït sobretot l'absència d'un poder local fort.

Els episodis de desavinença causats per la manca de control i la consegüent vacil·lació han sigut constants des de les darreres dècades del segle xx. Així, hi ha hagut diverses polèmiques que demostren la dificultat de gestionar aquesta matèria. Per exemple, a Encamp hi ha hagut discussions sobre si havia de ser *la Bartra* o *la Barta*. També hi ha hagut discussions sobre si havia de ser *Comallèmpia* o *Comallempla* (del qual parlem després). Un cas semblant és el de les esglésies anomenades *Sant Serni* o *Sant Cerni* (també en parlem més avall). Algunes discussions han deixat rastre documental. És el cas del creuament de propostes, rèpliques i contrarèpliques fetes per Valls (2004a, 2004b, 2004c) i Pol (2004a, 2004b, 2004c) en *El Periòdic d'Andorra*. En els seus textos, Valls defensa per als topònims andorrans solucions gràfiques molt etimologistes —en algun cas potser massa—, mentre que Pol és un ferm partidari de la tradició, si bé aquest altre autor no preveu que la tradició és força vacil·lant en alguns casos (més avall reprenem aquesta qüestió).

D'entre les discussions que han deixat rastre documental cal destacar-ne un parell. La primera té a veure amb els topònims *calm Ramonet* i *calm de Claror*, on hi ha el mot *calm* (que també pot ser *calma*) 'altiplà, plana elevada'. A causa de la desaparició del vocabulari comú del mot *calm*, en alguns topònims on romanien com a genèric s'ha canviat espontàniament per *camp*.⁸ És per això que la GDG du els topònims *camp de Claror* i *camp Ramonet*. Amb tot, Llobet (1981) va afirmar que calia dir-ne *calm Ramonet*; Valls (2003, 2004a) és del mateix parer i considera que també cal escriure *calm de Claror*. Els estudis lingüístics permeten explicar per què hi ha hagut aquesta reinterpretació. Cal tenir present que el mot *calm* segurament s'ha acabat pronunciant sense *l* (és a dir, [kam]), exactament igual que *camp*, per un procés de resil·labificació.⁹ En desaparèixer *calm* del vocabulari

8. El DCVB afirma que *calm* ha quedat fossilitzat en algun topònim. Així, hi ha el *pla de la Calma* al Montseny (Osona i Vallès Oriental); *la Calma*, una zona muntanyosa propera al Carlit i separada d'aquest per la ribera d'Angostrina (Alta Cerdanya) —Becat i Gensane (2005) escriuen *la Calma*, i la GEC escriu *roc de la Calm*; aquesta obra també recull el *bosc de la Calm* (Font-romeu, Alta Cerdanya), relacionat amb l'anterior—; la peça lèxica *sacalm* amb article salat fossilitzat, que trobem en el *Puigsa-calm* (Garrotxa) i les poblacions de *Sant Hilari Sacalm* i *Sant Martí Sacalm* (Selva totes dues); i el *coll Sacalma* (entre Albanyà, Alt Empordà, i Beuda, Garrotxa). L'afirmació del DCVB contrasta amb el fet que hi ha autors que utilitzen aquest terme com un mot del vocabulari general. És el cas del geògraf Pau Vila; en textos seus es troben fragments com *llurs calmes enlairades*. També existeix la *calma de Calaf* (Alta Segarra); la GEC recull aquest topònim dins l'entrada «Calaf», i indica que també se'n pot dir *altiplà de Calaf*. A banda, la GEC escriu *calm Ramonet* i també *calm Colomer* (Baixa Cerdanya), i Llobet (1981) escriu *calm de Cinc Sous* (Osona). Diguem, finalment, que, tal com es veu en els exemples (*sacalm*, *sacalma*, *la calm*, *la calma*, etc.), el mot *calm* era femení (en el cas de *calma* ja hi ha morfema de femení). Hi ha més dades del mot *calma* com a topònim a Bastardas (1980, p. 7).

9. Els mots *polp* i *colp*, pronunciats així al País Valencià, a Catalunya sonen *pop* i *cop* (i de fet s'escriuen així, encara que després s'escriu *colpejar* o *colpisme*). Igualment, el mot *pam* actual té el seu origen en *palm* (compareu-ho amb l'espanyol *palm*, com tenen *pulpo* i *golpe*). L'estructura sil·làbica de *calm* és

comú, segments fonètics com [kamdekla'ro] s'han reinterpretat i hom hi ha posat un genèric semblant fonèticament i que permet descriure igualment l'accident geogràfic en qüestió (en aquest cas, *camp*; així, [kamdekla'ro]). Que es tracta d'un procés de reinterpretació a partir d'una alteració fonètica ho demostren altres testimonis. Per exemple, Anglada (1974) indica que, a Andorra, el mot *calm* es pronuncia precisament *cam*. A més, del *calm Ramonet* els andorrans també en diuen o n'han dit *cal Ramonet* i *can Ramonet*. En aquestes dues formes s'hi pot veure la influència de la partícula *can* o *cal*, però la forma *cal Ramonet* pot interpretar-se també com una resíl·labificació, és a dir, reducció fonètica de *calm* en [kal] (i no en [kam]). Afegim-hi que algunes obres també hi posen, en aquests topònims, el genèric *calma*; així, la GEC (entrada «Llumeneres») escriu: «Llogaret de la parròquia de Sant Julià de Lòria (Andorra), a l'esquerra del riu de Llumeneres, que neix a la calma Ramonet i aflueix per l'esquerra a la Valira, a Sant Julià». Diguem, finalment, que Moreu-Rey (1999, p. 29), quan parla de la confusió com a motor per als canvis toponímics, precisament posa com a exemple el *calm Ramonet*, que passa a *camp Ramonet*.¹⁰ En definitiva, és lògic que les veus acadèmiques i també els bons coneixedors de la realitat econòmica tradicional i de la geografia pirinenca advoquin per mantenir la grafia *calm* i vulguin bandejar les formes degudes a reinterpretacions (motivades per la fonètica però potser també pel desconeixement dels usos tradicionals del territori).

La segona discussió és la polèmica que hi va haver a l'entorn del nom del poble de *Bixessarri*. L'any 2007, amb motiu dels treballs de la Comissió de Toponímia d'Andorra, el Comú de Sant Julià de Lòria es va mostrar partidari d'escriure *Bissisarri*, al·legant que és com es diu a la parròquia. Però els habitants d'aquest poble volien que s'escrivís *Bixessarri*, que és com ho diuen i com apareix escrit a la GDG. Cal fer notar que el comú lauredià defensa grafies com *Sertés*, *Juberri* i *Auvinyà* (en comptes de *Serters*, *Juverri* i *Aubinyà* o *Albinyà*) al·legant com a raó principal la voluntat popular. En aquest cas, però, el comú lauredià va obviar la voluntat popular en proposar l'escriptura *Bissisarri*, sense justificar aquest canvi de mètode. Tot plegat ha motivat les queixes enèrgiques dels bixessarriencs. La qüestió va anar agafant proporcions cada vegada més grans, fins al punt que el comú lauredià va aconseguir que el Govern es plantegés d'aprovar la grafia *Bissisarri*, cosa que va motivar una reacció contundent per part dels caps de casa de Bixessarri, amb l'enviament de cartes a les institucions i als mitjans de comunicació. Per tal

la mateixa que *polp*, *colp* i *palm*: una vocal, una consonant *l* i una consonant final bilabial oclusiva (*b*, *p*, *m*). Segurament, el mot *calm* es va simplificar fonèticament en [kam], com ha passat en *pop*, *cop* i *pam*.

10. Hi ha altres casos de reinterpretació per desaparició del genèric del vocabulari comú. És el cas del mot *coma* 'petita vall ampla': el que en origen era la *coma de Meià* ara és la *conca de Meià*. La semblança fonètica dels dos genèrics, el fet que tots dos designen més o menys el mateix tipus d'accident geogràfic i la desaparició del vocabulari comú del mot *coma* han contribuït a la confusió dels genèrics.

de fer-se una idea de les conseqüències nefastes d'aquesta picabaralla, el Comú de Sant Julià de Lòria va arribar a col·locar un senyal viari amb la grafia *Bissisarri* al costat d'un altre senyal viari amb la grafia *Bixessarri*, a la mateixa rotonda.¹¹ La lliçó d'aquest episodi és que la qüestió de la grafia dels topònims s'ha de tractar a partir de criteris científics.

3. LA COMISSIÓ DE TOPONÍMIA D'ANDORRA

Sembla obvi que cal posar ordre en el mapa toponímic andorrà. Com s'ha apuntat, l'evolució política del Principat d'Andorra ha permès que no hi hagués persecucions polítiques envers la llengua catalana, i per tant que no calgués esmenar les interferències en la toponímia pròpia, com sí que han hagut de fer altres territoris catalanoparlants. Però, en contrapartida, l'evolució lliure dels topònims ha portat a una situació una mica caòtica (almenys en alguns casos, com els reportats). Era necessària, doncs, una tasca regularitzadora en aquest sentit.

La Llei d'ordenació de l'ús de la llengua oficial (1999) estableix que cal fixar la grafia dels topònims andorrans. Per això, des del 2005 el Govern va posar en funcionament la Comissió de Toponímia d'Andorra. Aquest organisme està format per diversos membres (representants del mateix Govern, dels set comuns andorrans i del món acadèmic) i té per funció proposar la millor grafia dels topònims andorrans tenint en compte diversos factors, que el Govern ha d'aprovar d'acord amb els comuns.

Val a dir que la Comissió de Toponímia d'Andorra no és l'únic organisme que ha treballat en la fixació gràfica dels topònims andorrans. La publicació l'any 1977 del llibre *Geografia i diccionari geogràfic de les valls d'Andorra* (GDG), de Bonaventura Adellach i Ramon Ganyet, ja va significar un esforç d'ordenació i sistematització de la toponímia andorrana. La Llei d'ordenació de l'ús de la llengua oficial, en una disposició addicional, estableix que, mentre no es publiqui el nomenclàtor d'Andorra, les formes oficials dels topònims són les que recull la GDG.

Trenta anys més tard, el 2007, Àlvar Valls publicava el seu *Diccionari enciclopèdic d'Andorra* (DEA), que conté, com és lògic, força topònims andorrans. Valls consigna tal qual les grafies de la GDG, però quan considera que una grafia no és encertada consigna una forma alternativa. L'aportació de Valls és força interessant, però s'hi troba a faltar la justificació de les seves propostes, cosa que es podria haver fet ampliant l'article amb informació etimològica (ja sabem que l'etimologia és un terreny relliscadís, però precisament en un diccionari enciclopèdic es poden reportar les diferents propostes etimològiques que s'han fet, si convé araconant aquelles que tenen menys crèdit).

11. La imatge, que va ser publicada al diari andorrà *Bon Dia*, es pot veure a Rull i Sans (2007).

Cal esmentar, finalment, que els comuns han dut a terme, des del 2004 i fins al 2007, l'ordenació dels respectius cadastres, cosa que ha permès recollir i fixar nombrosíssims microtopònims.

4. LA PRAXI DE LA COMISSIÓ DE TOPONÍMIA D'ANDORRA

La primera tasca de la Comissió de Toponímia d'Andorra va ser fixar els criteris per a l'establiment de la grafia dels topònims andorrans. Seguint Moll i Tort (1985, p. 81), es va determinar que la grafia dels topònims s'havia d'establir basant-se en quatre factors:

a) La pronúncia. Tots els experts —vegeu, a tall d'exemple, les aportacions de Rabella (2000, 2001)— consideren que cal determinar la grafia d'un topònim a partir d'allò que diuen els habitants oriünds de l'indret, i tenint presents les regles fonètiques del dialecte en qüestió.

b) La normativa ortogràfica. Els topònims són paraules d'una llengua i, per tant, cal seguir la normativa ortogràfica d'aquella llengua. L'Organització de les Nacions Unides (ONU) ja va establir aquest factor com a criteri universal.¹² Tots els autors que han treballat en toponímia catalana —vegeu Moreu-Rey (1999, p. 198-199), Moll i Tort (1985), Aguiló (1997), Moran i Rabella (2004)— reconeixen la preponderància d'aquest factor.

c) La tradicionalitat. Com fa notar Rabella (2000, 2001), és important consultar la documentació històrica, per tal de veure si una grafia és molt estable, o bé si hi ha hagut vacil·lació. Una grafia molt estable durant segles fa que sigui gairebé obligat oficialitzar-la si no contradiu les normes ortogràfiques vigents.

d) L'etimologia. Saber l'origen d'un topònim pot ajudar a fixar-ne la grafia. En aquest punt cal dir que, seguint Moll i Tort (1985) i Moreu-Rey (1999, p. 198-199), l'etimologia es pot considerar el darrer factor a tenir en compte, decisiu quan la tradició és vacil·lant.¹³

L'ordre de prevalença d'aquests factors és l'indicat. En principi, els factors situats més avall no poden contravenir els situats més amunt, si no hi ha una raó poderosa que ho avaluï. Així, la informació etimològica no hauria de ser prou potent per a escriure un topònim d'una determinada manera si tradicionalment s'ha escrit —de manera estable i continuada i si s'adequa a les normes ortogràfiques vigents— d'una altra. Igualment, la pronúncia ha de ser la base a partir de la qual es fixa l'escriptura; i en aquest punt la tradició, per molt ferma que sigui, tampoc

12. *Conferència de les Nacions Unides sobre la Normalització dels Noms Geogràfics* (Ginebra, del 4 al 22 de setembre de 1967), «Recomanació C2. Principis per al tracte de noms geogràfics en oficines», p. 12.

13. Cal dir que altres autors donen més relleu a l'etimologia, com les propostes fetes pel DEA o la praxi de l'Oficina d'Onomàstica de l'Institut d'Estudis Catalans.

hauria d'anar-hi en contra.¹⁴ A Andorra justament hi ha un exemple que demostra l'eficàcia de l'ordre dels factors. Hi ha hagut discussions sobre si havia de ser *Comallèmpia* o *Comallempla* (els etimologistes prefereixen la primera forma, més acostada a l'original *cumba limpida*). Però en aquest cas la discussió era inútil, perquè el que es diu realment és *Comallemple* (i amb aquesta forma ho va aprovar la Comissió de Toponímia d'Andorra). Anàlogament, les grafies s'han d'adequar a la normativa ortogràfica i, en aquest sentit, una grafia amb una gran trajectòria és inadmissible si no es pot llegir correctament. Així, el Comú de Sant Julià de Lòria considera que cal escriure *la Muxella* (i no pas *la Muixella*) al·legant que en tota la documentació històrica apareix així (en català tradicionalment s'ha representat el so fricatiu prepalatal sord amb una sola *x*: vegeu cognoms com *Rexach*). Però la grafia sense *i* pot portar a lectures errònies, i no és descartable que, en un futur, sorgeixin pronúncies com *la Mucella*, *la Mugzella* o *la Mutxella*.¹⁵

A banda d'aquests quatre grans factors, n'hi pot haver d'altres, que han sigut proposats per autors diversos. Per exemple, en cas que, un cop mirats els quatre factors, encara no sigui clar com s'ha d'escriure un topònim, la comparació amb topònims d'altres territoris catalanoparlants pot ajudar a fixar-lo gràficament. En aquest sentit, Bibiloni [en línia] sosté que, si dos topònims del mateix domini lingüístic contenen la mateixa paraula, s'han d'escriure igual. Però, com bé saben els qui es dediquen a fixar la grafia dels topònims, aquesta opció, aparentment impecable, no és exempta de problemes. A tall d'exemple, vora Torreblanca (Plana Alta) hi ha la *rambla de Segudet*, i a Ordino hi ha el poble de *Segudet*. Si seguíssim al peu de la lletra l'etimologia —com proposa Valls (2004a)— hauríem d'escriure *Cegudet*, i llavors entrariem en contradicció amb la proposta de Bibiloni. En definitiva, la comparació amb altres topònims pot ser una eina auxiliar, però cal assegurar-se que, aplicant-la, no es generin altres problemes.

Moreu-Rey (1999, p. 198-199) considera que la voluntat popular també ha de ser un factor tingut en compte, sempre que sigui generalitzada envers una so-

14. Si la pronúncia actual divergeix una mica de la grafia històrica, és lícit fixar la forma tradicional. Així s'ha fet, per exemple, en el cas d'*Urús* (Cerdanya), *Sudanell* (Segrià), *Alaior* (Menorca), *Santa Eulària des Riu* (Eivissa), *el Fondó dels Frares* (Camp d'Elx) i *Tàrrega* (Urgell), pronunciat popularment *Grus*, *Sonadell*, *Lo*, *Santolari*, *el Fondó des Flares* i *Targa*. En aquests casos sovint passa que els mateixos habitants d'aquestes poblacions prefereixen la forma gràfica tradicional.

15. La força deformatòria de les lectures errònies és considerable. Els habitants de *Flix* (Ribera d'Ebre) han hagut de sentir durant anys per la megafonia de les estacions de Renfe que el tren va a *Flics*. En el cas de *Flix* la grafia no té solució (és un atzucac de la normativa fabriana) però *la Muixella* sí que té solució: només cal afegir-hi una *i*. El representant del Comú de Canillo a la Comissió de Toponímia també alertava (any 2007) que els topònims canillencs podien patir canvis perquè alguns mestres dels centres escolars d'aquesta parròquia eren francesos, i interpretaven i pronunciaven una grafia catalana de manera diferent de com s'havia pronunciat sempre. Com que aquests mestres tenien a càrrec seu molts infants de la parròquia, s'ha donat el cas que una vintena de nens i nenes ja pronunciaven algun topònim de manera diferent de com s'ha pronunciat tradicionalment.

lució. Al Principat d'Andorra hi ha autors —com Pol (2004a, 2004b, 2004c)— que advoquen per aquesta via. Ara bé: és un factor que comporta molts problemes, com ara que hi hagi bàndols oposats (i això impossibilitaria la fixació gràfica del topònim objecte de discussió) o el fet que, legítimament, qualsevol grup de pressió podria fer canviar sempre que volgués la grafia d'un topònim (i trobar-nos que un topònim estaria canviant sempre). En aquest sentit, és un factor d'aplicació pràcticament impossible, si no és que la voluntat és unànime envers una grafia.

Rabella (2000, 2001) ha posat en circulació un altre factor: que la grafia del topònim no pugui comportar canvis en la pronúncia del topònim mateix. Agafant-se en aquest principi —que ha dut a oficialitzar grafies com *Tarrés* per *Terrers* (Garrigues)—, la Comissió de Toponímia d'Andorra va aprovar la forma *el Cubil* i no pas *el Covil*. Encara que la grafia *el Covil* es pot pronunciar igualment [ku'bil], el risc d'un canvi de pronúncia va fer que es fixés finalment la forma *el Cubil*.¹⁶ Aquest mateix criteri també portaria a escriure *la Muixella* (com s'ha vist).

Finalment, Aguiló (1997) aporta altres factors, com el valor testimonial d'una forma (així, *el Pui*, barri d'Andorra la Vella, i no pas *el Puig*). Es tracta de criteris secundaris que es poden tenir en compte puntualment. A aquest grup, s'hi pot afegir el valor d'un topònim com a marca turística. Així, *la Massana* és avui una marca turística a més d'un nom de parròquia, i per tant la introducció d'una altra grafia també implica refer la marca, cosa que els responsables polítics no veuen amb bons ulls, i més a Andorra, on el sector turístic és dels més importants des del punt de vista econòmic. Els toponimistes no poden fer més que lamentar aquest ús *marketinguista* dels topònims (hem de condicionar la forma d'un topònim mil·lenari als avatars del màrqueting?), però tampoc es pot negar als responsables polítics que s'esforcin per la bona marxa de l'economia local.¹⁷

5. ELS PROBLEMES DE LA TRADICIONALITAT

Convé aturar-se un poc a analitzar fins a quin punt la tradicionalitat és un element fiable. Ja s'ha apuntat que una grafia que s'ha mantingut estable durant segles és una ferma candidata a esdevenir la forma oficial, sempre que no contra-

16. La qual, d'altra banda, gaudeix d'una llarga tradició gràfica. És important referir aquest fet perquè sovint s'ha argumentat que cal escriure *el Covil* perquè hi ha altres pics anomenats i escrits *el Covil* en altres zones del domini lingüístic (recordeu el criteri de comparació amb altres topònims idèntics).

17. En tot cas, en la toponímia catalana no s'ha arribat als extrems de *patrocinar* un lloc. L'estiu del 2007, la població d'una localitat dels Estats Units d'Amèrica va acceptar canviar el nom tradicional del poble per una marca comercial, de manera que l'empresa pagava diners a aquesta localitat. Per a més dades sobre els lligams entre toponímia i interessos econòmics, vegeu Puchades (1978, p. 242-244).

vingui les normes ortogràfiques vigents. Així es va fer en el cas de *la Margineda*. Tot i que es podria grafiar *la Margeneda* (entenenent que hi ha hagut un tancament de la vocal palatal), des del segle XII es troba gairebé ininterrompudament la grafia *la Margineda*. Això fa molt difícil introduir-hi una grafia com *la Margeneda*. Si, per contra, la grafia *la Margeneda* hagués tingut una certa presència en els documents andorrans al llarg de la història, la solució podria ser una altra. Això mateix explica la situació de la parròquia situada entre Andorra la Vella i Ordino. La GDG escriu *la Massana*, però l'Institut d'Estudis Catalans i la GEC prefereixen escriure *la Maçana*. Aquesta dualitat no es deu tan sols per una percepció diferent del valor de l'etimologia, sinó també perquè ambdues grafies (i també *la Masana* i *la Mazana*, on la lletra *z* segurament representa un so que tradicionalment era africad, [ts]) apareixen en els textos andorrans. Almenys la grafia *la Massana* aprovada pel Consell General amb motiu de la publicació de la GDG —i encara que els seus impulsors preferissin *la Maçana*— estabilitzava el desori existent fins llavors, i ho feia, a més, respectant la relació grafia-so de l'ortografia catalana.

Dins de la tradició, una forma moderna que s'implanta amb molta força ha de tenir una mica de més de pes que una forma antiga, per molts segles que hagi perdurat. Així, avui dia ningú discuteix la grafia moderna *Meritxell* (el santuari més important d'Andorra), reflex de la pronúncia actual, a pesar que antigament s'escrivia *Meritgell* i es pronunciava amb una africada prepalatal sonora. Altres casos semblants són *Engolasters* i *Ransol*, antany escrits *Angolestés* i *Rensolt*: avui dia ningú no defensa aquestes grafies antigues.

Cal subratllar que la tradició deixa de ser una bona eina i passa a ser un desorb quan és vacil·lant, és a dir, quan existeixen dues o més formes gràfiques presents en els documents històrics. Quan passa això, sembla evident que cal decantar-se per la solució gràfica que reflecteixi millor l'etimologia (si, és clar, es coneix). El nom de les esglésies dedicades a sant Sadurní —n'hi ha tres a Andorra— n'és una bona mostra. Hi ha autors, com ara Pol (2004a, 2004b, 2004c), que prefereixen la forma *Sant Cerni*, tenint present que és una grafia tradicional.¹⁸ Però el bisbat d'Urgell escriu *Sant Serni*, per tal com prové de *Sant Sadurní*. En aquest cas la tradició no serveix de gaire: en els documents andorrans antics es troba escrit per igual *Sant Serni* i *Sant Cerni*.¹⁹ Fins i tot pot passar que un organisme defensi una

18. Pol aporta dos arguments més a favor de la grafia *Sant Cerni*: l'estètica i la identitat que genera aquesta grafia entre els andorrans. Tots dos arguments són incontrovertibles, és a dir, no tractables amb paràmetres científics, i per això sembla recomanable no tenir-los en compte.

19. En els mapes històrics recollits per Pujal (1999) hi ha un empat matemàtic: onze mapes escriuen *Sant Cerni* (algun amb accent a la *i*) i onze mapes escriuen *Sant Serni* (algun amb accent a la *i*). Als segles XVI-XVII *Cerni* té un xic més de pes que *Serni* (així es dedueix dels mapes de Pujal (1999) i d'altres aplecs documentals). Però al segle XIX la grafia *Serni* pren força de nou (apareix en un mapa d'Andorra fet per Lluís Ignasi Fiter, del 1874, referit a l'església de Nagol).

grafia al·legant que l'ha emprada tradicionalment i que, en realitat, fins fa poc hagi utilitzat l'altra forma (hi ha un comú que advoca per la grafia *Sant Cerni de Nagol* però l'any 1954 escrivia *Sant Serni de Nagol*).²⁰

Un cas semblant al de *Sant Serni* és el del santuari de *Canòlic*. La GDG, el Govern andorrà, obres de referència importants com la GEC i fins i tot el bisbat d'Urgell (a la GEA) escriuen *Canòlic*. En canvi, el Comú de Sant Julià de Lòria prefereix escriure *Canòlich*. La forma utilitzada pel comú lauredià reproduceix una grafia (la *ch* final) amb una gran implantació a Catalunya, però avui dia obsoleta —com ho és la *y* de topònims com *Tuy* (Rosselló), avui *Tuir*. L'argument bàsic dels defensors de la grafia *Canòlich* és la seva tradició; però aquest argument queda invalidat pel simple fet que la forma *Canòlic* també té tradició (i també la forma *Canòlig*), amb la diferència que *Canòlic*, a més, n'és l'actualització segons els canons gràfics actuals (com *Canillo* és l'actualització de la grafia medieval *Kanillau*, al capdavant).²¹

Tots dos casos (el de *Sant Serni* i el de *Canòlic*) ens alligonen: la tradicionalitat només pot servir si apareix claríssimament decantada vers una grafia (com el cas de *la Margineda*). Si no és així —i no és així ni amb *Sant Serni* ni amb *Canòlic*— cal buscar altres bases, com l'etimologia o els canons gràfics actuals. És la solució més raonable si es treballa amb criteris científics.

6. MÉS ENLLÀ DELS CRITERIS: LA PERÍCIA

La llista de factors reportada adés no és una fórmula màgica que permet determinar la grafia d'un topònim introduint-hi tots els ingredients. Els experts en aquestes qüestions saben que cal ponderar adequadament aquest conjunt de factors, donant ara més relleu a l'un, ara a l'altre, ja que cada topònim té la seva pròpia història.

Per això es fa necessari disposar de més eines a l'hora de fixar la grafia d'un topònim. En aquest sentit, l'experiència ha demostrat que va ser un encert constituir la Comissió de Toponímia d'Andorra amb experts en diverses matèries

20. A banda, hi ha altres arguments a favor de la grafia *Sant Serni*. En primer lloc, l'existència del cenobi de *Sant Serni de Tavèrnoles* a Anserall (Alt Urgell), de gran importància per a la història d'Andorra. El NOTMC ho escriu amb *s* i, en els llibres de text d'història i cultura andorrana, aquest topònim hi apareix. En segon lloc, és insostenible que a *Canillo* s'escrigui *Sant Serni* (com defensa el mossèn d'aquesta parròquia) i a Sant Julià de Lòria s'escrigui *Sant Cerni*. És evident que cal una única grafia per a totes aquestes esglésies i, si cal decantar-se per una de les dues, *Sant Serni* té més elements a favor seu.

21. En el cas de *Canòlic*, podria ser que la grafia amb *-ig* final representés un so africacat prepalatal sord en posició final (com *maig*, *raig*, *boig*, etc.). És possible que fos així, per tal com, segons el DCVB, aquest topònim prové de *canonicu* (el mateix ètim que *Calonge*, amb un so fricatiu prepalatal sonor). Podria ser, també, que posteriorment es canviés la grafia *-ig* per *-ch*, per influència de l'occità; i que, més endavant, es fes una lectura acatalanada del dígraf *-ch*, és a dir, oclusiu velar sord.

(lingüística, dialectologia, arxivística, història, geografia, etc.) i amb un gran coneixement de la realitat cultural andorrana i de les comarques veïnes, cosa que s'ha traduït en un grau de perícia considerable. Sense aquest grau de perícia algunes qüestions no s'haurien pogut resoldre, o s'haurien resolt de manera poc satisfactòria.

Posem-ne algun exemple. El primer és *les Agols* (indret d'Encamp). La forma *agol* prové del mot *aigual*, amb monoftongació del grup *ua* en *o* (fenomen fonètic que es troba en molts dialectes catalans, i a Andorra tradicionalment en profusió). De fet, a l'indret en qüestió hi ha força aigua. La GDG i la GEC ho escriuen *les Agols* (la segona obra en realitat entra *riu de les Agols*), amb un article aparentment femení (*les*). Però, segons el representant d'Encamp a la Comissió de Toponímia d'Andorra, hi ha gent que en diu *els Agols*. Aparentment semblava un cas de vacil·lació de gènere; però en realitat es tracta d'un article masculí *les*. Aquesta forma és pròpia del Pirineu: Veny (1982, p. 140) indica que, al Pallars, l'article masculí plural ha sigut tradicionalment *les* o *es*. Els coneixements de geografia de l'Alt Urgell d'un altre membre de la Comissió de Toponímia d'Andorra van ser vitals, ja que va indicar l'existència de diversos indrets d'aquesta comarca anomenats *els Agols*, tots amb presència d'aigua. Era bastant probable, doncs, que la forma *les Agols* en realitat contingüés un article masculí *les*, típic dels parlars nord-occidentals pirinencs. Això esvaïa dubtes: es podia aprovar la forma *els Agols*, perquè també es diu, per tal com *les Agols* en realitat segurament és una forma de masculí.

El segon exemple és *Valira*. Molts tractadistes, incloent-hi Valls (2004*d*, 2007), consideren que cal dir *la Valira*. De fet, així surt escrit al *Nomenclàtor oficial de toponímia major de Catalunya* (NOTMC), i l'Institut d'Estudis Catalans (1996) recomana també la forma femenina. Tanmateix, a Andorra, i també a Anserall (Alt Urgell), la forma masculina (*el Valira*) té una gran implantació. Els mateixos tractadistes que defensen la forma femenina sostenen que la forma masculina pot deure's al fet que el mot *riu* és masculí però també a la influència de l'espanyol.²² A Andorra també hi ha hagut discussió sobre aquesta qüestió. Les investigacions de la Comissió de Toponímia d'Andorra van permetre determinar que a les parròquies altes es podia sentir en femení (*la Valira*) mentre que a les parròquies baixes se sentia en masculí (*el Valira*); i que molts andorrans es referien al riu sense article en determinats contextos. Així, *el Valira* o *la Valira* fa referència al curs d'aigua en si mateix, mentre que *Valira* sense article evoca l'espai que hi ha a l'entorn del curs fluvial (així, una frase com *Vaig a Valira* vol dir que hom va a la zona d'influència del riu: la riba, els rentadors, etc.). Aquest ús dual

22. De fet, els noms femenins de rius es mantenen amb força a la Catalunya del Nord (*la Carançà*, *la Tet*, etc.), on la influència del francès pot haver ajudat a mantenir la feminitat dels rius.

(amb article i sense) també es troba a l'Alt Urgell referit al Segre i al Pallars Sobirà referit a la Noguera Pallaresa. Fins i tot a Ordino per a referir-se al cabal del riu es fa servir l'article *la* (*Aquests dies la Valira baixa molt grossa*), mentre que diuen *el Valira* per referir-se al riu de manera conceptualment més abstracta (*El Valira és un atractiu turístic més d'Andorra*). Aquesta dispersió d'usos —bé que, com veiem, amb una lògica darrere— feia pràcticament impossible trobar una solució que anés bé a tothom. Finalment, la Comissió de Toponímia d'Andorra va determinar que la millor forma era *Valira*, i que aquest topònim podia usar-se amb article *el* o amb article *la*. Una decisió salomònica, si es vol; però l'única que realment pot recollir totes les diferències d'usos sense deixar-se'n cap. Sense conèixer amb profunditat els usos reals, la solució no hauria sigut satisfactòria per a una part important de la població.²³

7. CONCLUSIONS

En l'establiment de la grafia dels topònims cal conjuminar la tradició, l'evolució i la coherència. La tradició, perquè cada topònim té la seva pròpia història gràfica. L'evolució, perquè l'ús oral pot comportar petites deformacions fonètiques amb el pas dels segles; o perquè hi pot haver canvis en els cànons gràfics que fan obsoletes algunes grafies.²⁴ I la coherència, perquè per tal de determinar la

23. La qüestió de la feminitat dels rius catalans ha generat força tinta. Vegeu, per exemple, els intents de Solà (1999) de donar-hi una explicació. Tradicionalment la majoria d'etimòlegs han considerat que *Valira* prové d'un nom de dona, *Valèria* (s'ha documentat la forma antiga *amnis Valeria*). Tanmateix, aquesta opció és qüestionada per alguns autors. Clavé (1993, p. 167-182) sosté que *Valira* prové de la composició formada pel llatí *vallis* 'vall' i el morfema bascoide *ira* 'aigua, curs principal d'aigua'; és a dir, que *Valira* significaria 'l'aigua de la vall'. Aquest autor basa la seva hipòtesi a partir del fet que els habitants d'un indret on hi ha un riu s'hi refereixen amb el mot *riu* (així passa, per exemple, a Tortosa: allà no es diu *l'Ebre*, sinó *lo Riu*). Pel que fa a la forma *amnis Valeria* 'riu de Valèria', Clavé considera que *Valeria* és una llatinització del compost suggerit per ell; la raó que dóna és que en època medieval era habitual llatinitzar els noms propis en els textos escrits. Moreu-Rey (1999, p. 24) fa una explicació que s'acosta a la de Clavé. De la seva banda, Piñol Aguadé (1995, p. 91) també diu que *val* és 'riu' i *iri* és un morfema basc que significa 'lloc on es viu'. Deixant a banda que tot sovint es fan explicacions fantasioses sobre l'origen d'un topònim (tant Clavé com Piñol Aguadé es deixen endur per aquesta tendència), el fet és que —tal com ha fet notar Ramon Sistac en les mateixes sessions de la Comissió de Toponímia d'Andorra— és difícil que una dona tingués possessió sobre diversos rius pirinencs, ja que també hi ha rius anomenats *Valira*, *Valireta* o *Valirota* a la Cerdanya i a la Ribagorça; un vast territori tan sols cohesionat històricament pel bisbat d'Urgell. És més probable, doncs, que *Valira* fos una mena de genèric, propi de les parles pirinenques preromanes, referit a cursos d'aigua, tal com suggereixen Clavé i Moreu-Rey i com, de fet, apunta també Solà (1999) per al mot *noguera* (hi ha diverses possibilitats etimològiques, com 'lloc amb noguers', però també 'curs navegable', aplicat primer a la Noguera Pallaresa i a la Noguera Ribagorçana, tradicionalment navegables, i després, per extensió, a altres cursos fluvials no navegables).

24. Els andorrans haurien de conèixer bé un cas d'obsolescència dels cànons gràfics. El bisbe d'Urgell que va signar els pariatges era Pere d'Urg. Els andorrans ho pronuncien com si s'escrivís *Urc*

grafia oficial d'un topònim cal ponderar adequadament tots els factors que hi concorren. En aquest sentit, la Comissió de Toponímia d'Andorra ha procurat que els topònims andorrans formin un conjunt amb prou coherència quant al tractament gràfic. Només donant el pes que correspon a cada vèrtex d'aquest triangle (la tradició, l'evolució i la coherència) es pot obtenir un bon resultat en els treballs de fixació gràfica.

XAVIER RULL
Universitat Rovira i Virgili

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AGUILÓ, Cosme (1997). «Sobre la proposta de normativització toponímica de la Universitat de les Illes Balears». A: *Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Mallorca*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans; Palma: Universitat de les Illes Balears, p. 49-54.
- (2001). «Reflexions elementals a l'entorn de la defensa de la toponímia». *Llengua Nacional*, 34, p. 24-25.
- ANGLADA, Manuel (1993). *Arrels d'Andorra: Prehistòria d'Andorra a través dels noms de lloc*. Andorra la Vella: Andorra.
- ANGLADA, Maria Teresa (1974). «La llengua catalana parlada i escrita a les valls d'Andorra». A: *Quatre anys de Jocs Florals Juvenils: Valls d'Andorra 1970-1973*. Andorra la Vella: Cercle de les Arts i de les Lletres, p. 121-125.
- ARMENGOL, Lídia; CAMIADE, Martina; PONSICH, Pere; BECAT, Joan (1980). *Atlas d'Andorra*. Perpinyà: Institut d'Estudis Andorrans.
- BASTARDAS, Joan (1980). «Nota sobre la toponímia catalana en els documents anteriors al segle XII». *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, 2, p. 3-9.
- BASTIDA, Roser [et al.] (1991). *Atlas d'Andorra*. 2a ed. Andorra la Vella: Govern d'Andorra.
- BECAT, Joan; GENSANE, Joan Pere (2005). *Catalunya Nord* [mapa]. Prada de Conflent; Perpinyà: Terra Nostra: Consell General dels Pirineus Orientals. <<http://www.cg66.fr/culture/catalanite/carta.pdf>>.
- BIBILONI, Gabriel. *Recomanacions per a l'ús de la toponímia* [en línia]. <<http://www.bibiloni.cat/toponimia>>.
- BIBILONI, Gabriel (dir.); PLANISI, Hermínia; RIGO, Carolina; ROSSELLÓ, Margalida; SERA, Isabel (2001). *Nomenclàtor de nuclis de població de les Illes Balears*. Palma: Universitat de les Illes Balears.
- Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica* [o *Societat d'Onomàstica: Butlletí Interior*]. Editat l'any 2006 en CD, amb els documents escanejats en PDF, per l'Institut Cartogràfic de Catalunya, dels números 1 a 90 (anys 1980-2002).

(és una lectura possible, fet i fet), però cal llegir-ho com si es pronunciés *Urtx*, ja que aquest personatge provenia d'aquest poble de la Cerdanya, avui escrit *Urtx*. La grafia *Urg* conté una *g* final que ve a correspondre al dígraf final *-ig*, usat actualment. La forma amb *-tx*, doncs, té sentit —tot i no respectar la tradició— perquè així s'evita la lectura errònia; i, doncs, la forma amb *-g* és una grafia obsoleta.

- CAROL, Roser (2004). «Feina feta no té destorb». *El Periòdic d'Andorra* (11 juliol).
- (2005). «D'Aiguarrebra a Xovall de la mà de Joan Coromines». A: *Escriptors d'avui, escriptors d'aquí*. Andorra la Vella: Centre de la Cultura Catalana, p. 53-75.
- CARRERAS, Jaume (1997). «Toponímia oficial o popular?». A: GALAN, Josep; MORET, Hèctor (ed.). *Cinga: Anuari de l'Institut d'Estudis del Baix Cinca - IEA*. Vol. 1: *Actes del XIX Col·loqui general de la Societat d'Onomàstica*. Fraga: Ajuntament de Fraga: Institut d'Estudis del Baix Cinca, p. 37-40.
- CASANOVA, Emili (1996). «Toponímia i normativa: el cas valencià». *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, 67, p. 79-91.
- CLAVÉ, Jaume (1993). *Recorregut toponímic per la Seca, la Meca i les Valls d'Andorra*. Solsona: Jaume Clavé.
- COMISSIÓ DEL NOMENCLÀTOR (1999). «El nomenclàtor oficial de Catalunya». *Llengua i Ús*, 16, p. 21-23.
- COROMINES, Joan (1970). «Toponímia d'Andorra». *Estudis de toponímia catalana*. Vol. II. Barcelona: Barcino, p. 5-42. [Publicat prèviament al *Recueil des travaux offerts à M. Clovis Brunel* (1955). París: Société de l'École des Chartes, p. 288-310]
- (1989-1997). *Onomasticon Cataloniae*. Barcelona: Curial: La Caixa. 8 v.
- Criteris per a la toponímia d'àmbit municipal* (2006). Barcelona: Comissió de Toponímia de Catalunya.
- DCVB = ALCOVER, Antoni M.; MOLL, Francesc de Borja (1926-1962). *Diccionari català-valencià-balear*. Palma: Moll. 10 v.
- DEA = VALLS, Àlvar (2007). *Diccionari enciclopèdic d'Andorra*. Andorra la Vella: Crèdit Andorrà.
- FERRANDO, Antoni (1986). «La normalització toponímica al País Valencià». *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, 24, p. 511-516.
- GANYET, Ramon; RIBA, Jaume (1981). «El diccionari geogràfic de les Valls d'Andorra». *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, 4, p. 4-9.
- GDG = ADELLACH, Bonaventura; GANYET, Ramon (1977). *Geografia i diccionari geogràfic de les valls d'Andorra*. Andorra la Vella: Consell General. [Títol a la coberta: *Valls d'Andorra. Geografia i diccionari geogràfic*]
- GEA = *Guia de l'Església d'Andorra* (1998). Andorra la Vella: Església de les Valls, Principat d'Andorra.
- GEC = *Gran enciclopèdia catalana*. 2a ed. (1986-). Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- GUTER, Enric (1975-1977). «Origen dels noms de municipis al Departament del Pirineu Oriental i a Andorra». *Revista Catalana* [Perpinyà].
- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (1996). «Sobre toponímia». A: *Documents de la Secció Filològica, III*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 163-169.
- (1996-1997). «Transcripció i normativització toponímica». [Inèdit. Document aprovat en les sessions de la Secció Filològica de l'11.10.1996, 16.5.1997 i 13.6.1997]
- (1999). «L'Institut d'Estudis Catalans en la realització del Nomenclàtor». *Llengua i Ús*, 16, p. 24-25.
- LLOBET, Salvador (1981). «Cam Ramonet». *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, 5, p. 21. [És una resposta als articles de GANYET i RIBA (1981) i MORELL (1981)]
- MOLL, Juli; TORT, Joan (1985). *Toponímia i cartografia: Assaig de sistematització*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Política Territorial i Obres Públiques. Institut Cartogràfic de Catalunya.

- MORAN, Josep (1996). *Consideracions sobre l'onomàstica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- MORAN, Josep; BATLLE, Mar; RABELLA, Joan Anton (2002). *Topònims catalans: Etimologia i pronúncia*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. [Amb la col·laboració de Joan Peytaví per a la Catalunya del Nord]
- MORAN, Josep; RABELLA, Joan Anton (2004). «Criteris lingüístics del Nomenclàtor oficial de toponímia major de Catalunya». *Llengua i Ús*, 29, p. 14-20. [Publicat el mateix any —amb alguns retocs— amb el títol «El Nomenclàtor oficial de toponímia major de Catalunya» a les revistes *Llengua Nacional* (46, p. 20-22) i *Llengua & Literatura* (15, p. 701-707)]
- MORELL, Antoni (1981). «Algunes reflexions sobre fonts documentals de la toponímia andorrana». *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, 4, p. 10-13.
- MOREU-REY, Enric (1999). *Els nostres noms de lloc*. 2a ed. rev. i augm. Palma: Moll.
- NOTMC = *Nomenclàtor oficial de toponímia major de Catalunya* (2003). Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- NTCN = INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (2007). *Nomenclàtor toponímic de la Catalunya del Nord*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans; Perpinyà: Universitat de Perpinyà Via Domícia.
- OFICINA D'ONOMÀSTICA (2000). «Criteris per a l'aplicació de la normativa lingüística en la toponímia». *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, 80, p. 51-53.
- PÉREZ, Aigües Vives (1995). «El procés de valencianització dels noms dels municipis». *Quaderns de Migjorn: Revista d'Estudis Comarcals del Sud del País Valencià*, 2, p. 219-230.
- PEYTAVÍ, Joan (2003). «Normalització de la toponímia de la Catalunya Nord. Avenços i patrimonialització». Ponència presentada a les I Jornades sobre Toponímia Catalana (Bellver de Cerdanya, 3-5 juliol 2003).
- PIÑOL AGUADÉ, J. M. (1995). *Cap a Andorra i la Cerdanya: Notes de toponímia*. Barcelona: Rondes.
- PLANAGUMÀ, Teresa (2002). «Un exemple de revisió toponímica comarcal: la Garrotxa». A: *Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Girona*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans; Girona: Universitat de Girona, p. 45-51.
- POL, Antoni (2004a). «“É pur, si muove”». *El Periòdic d'Andorra* (20 juny).
- (2004b). «De la discrepància a l'entesa». *El Periòdic d'Andorra* (2 juliol).
- (2004c). «D'essències i fragàncies». *El Periòdic d'Andorra* (17 juliol).
- PUCHADES, Josep Maria (1978). «Toponímia del planejament territorial a Catalunya». *Revista Catalana de Geografia*, I/2, p. 229-288.
- PUJAL, Cinta (coord.) (1999). *Atles cartogràfic de les valls d'Andorra*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra.
- RABASSA, Lídia; GASET, Gemma (dir.) (2008). *Toponímia de la vall d'Ordino*. Vol I: *La Cortinada, Arans i l'Ensegur*. Ordino: Comú d'Ordino.
- RABELLA, Joan Anton (2000). «Aspectes problemàtics de la normalització i la protecció de la toponímia». A: MATEU, Joan F.; CASANOVA, Emili (ed.). *Estudis de toponímia valenciana en honor de Vicenç M. Rosselló i Verger*. València: Denes, p. 415-419.
- (2001). «Toponímia: problemes i mètodes». *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, 87, p. 551-562. [Publicat prèviament a *Braçal: Revista del Centre d'Estudis del Camp de Morvedre*, 21-22, vol. II (2000), p. 551-561]

- RABELLA, Joan Anton (2002). «L'Institut d'Estudis Catalans en la realització del Nomenclàtor». A: *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes*. València: Denes, p. 985-986.
- (2006). «Nomenclàtor toponímic de la Catalunya del Nord». Sessió del II Seminari de Metodologia en Toponímia i Normalització Lingüística (Palma, 30 novembre i 1 de desembre 2006).
- RIBES I MARÍ, Enric (2005). «Problemes pràctics de representació gràfica dels topònims». Sessió del Seminari de Metodologia en Toponímia i Normalització Lingüística (Palma, 27 i 28 octubre 2005).
- ROSSELLÓ I VERGER, Vicenç M. (2004). «Conflictes a l'hora de la normalització toponímica». A: *Toponímia, geografia i cartografia*. València: Universitat de València, p. 23-33. [Publicat també al llibre col·lectiu *Materials de toponímia: Mestratge de toponímia 1990-1991* (1995). Vol. II. València: Universitat de València: Denes: Generalitat Valenciana, p. 891-899]
- RULL, Xavier (2007). «El nomenclàtor d'Andorra: un projecte interdisciplinari per a la consolidació de la toponímia andorrana». *Treballs de Sociolingüística Catalana* [Benicarló: Onada], 19, p. 119-182.
- RULL, Xavier; SANS, Joan (2007). «El funcionament de la Comissió de Toponímia d'Andorra» [en línia]. Ponència presentada a la jornada «Toponímia cartogràfica, tendències actuals i futures» (Institut Cartogràfic de Catalunya, Barcelona, 18 maig 2007). <http://www.icc.cat/pdf/common/icc/publicacions_icc/jornades/2007/toponimia/funcionament_comissio_toponimia_andorra.pdf>.
- SOLÀ, Joan (1999). «Els rius femenins». A: *Parlem-ne: Converses lingüístiques*. Barcelona: Proa, p. 308-310. [Publicat prèviament a *Avui* (25 desembre 1997)]
- VALLÈS, Ismael (2000). «Normalització dels noms dels municipis al País Valencià». A: MATEU, Joan F.; CASANOVA, Emili (ed.). *Estudis de toponímia valenciana en honor de Vicenç M. Rosselló i Verger*. València: Denes, p. 499-511.
- VALLS, Àlvar (2003). «Toponímia catalana i andorrana». *El Periòdic d'Andorra* (5 juliol).
- (2004a). «Del Covil a Cegudet, via la Maçana». *El Periòdic d'Andorra* (11 juny).
- (2004b). «En nom del Pare, del Fill i de l'Esperit». *El Periòdic d'Andorra* (21 juny).
- (2004c). «Dels topònims al discurs essencialista». *El Periòdic d'Andorra* (5 juliol).
- (2004d). «¿Els dos Valires o les dues Valires?». *El Periòdic d'Andorra* (19 desembre).
- VENY, Joan (1982). *Els parlars catalans. Síntesi de dialectologia*. 3a ed. corr. i augm. Palma: Moll.